

ਆਲੋਚਨਾ

ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੬੨

ਮੁਲ : ੫੦ ਨ: ੧੦

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

Approved for use in the Schools and Colleges of the Pan-
vide D. P. I's letter No. 3397—B—6/48—55—25796
dated July 1955.

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ :
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੮]	ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੬੨	[ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੫੯
ਅੰਕ ੪]		

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

੧. 'ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ'—ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਦ	(ਸੰਪਾਦਕੀਯ)	੧
੨. ੧੯੬੧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ	ਗੁਲਵੰਤ ਫਾਰਗ	੧੩
੩. ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ	ਪ੍ਰੋ: ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	੩੧

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਪੱਤ੍ਰਕਾਂ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਚਹਰੀ ਰੋਡ,
ਲਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫਤਰ "ਆਲੋਚਨਾ" ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਇਨ, ਲਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

“ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ” – ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਦ

ਸੰਤ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਨਜਤਾਵਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਮਾਨਜਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰੇਮ ਅਰਥਾਤ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਉਜ਼ਲ ਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਆਤਮ-ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰੀਯਤਾ-ਅਨੁਰੂਪ ਦਿਵਜ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਿਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਯਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਭਗਤੀ-ਮਈ ਸਮਨਵਯ ਦੇ ਚਿਤਰ ਕਾਫੀ ਪਰਿਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਹਲੂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਉਂ ਬਯਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“Guru Nanak's was the mission rooted in Bhagti saturated by Gyan culminating into action.”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਗਿਆਨਮਈ ਕਰਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਭਗਤੀ ਦਾ ਗਤਿਆਤਮਕ ਸੂਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਸੰਤ-ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ

ਵਾਲੇ ਭਗਤ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਕਤ ਸੂਭਾਵ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਨਾਏ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਂਝ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਜਿਗਿਆਸਾ, ਸਾਧਨਾ, ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਅਨੰਦੁ' ਜਿਗਿਆਸਾ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਮਾਨਵ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਤਰਕ ਜਾਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਬਯਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ "ਈਰੋਟੀਕੋ ਮਿਸਟੀਕਲ ਟੈਕਨੀਕ" ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਰੋਦੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਉਪਲਬਧ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤਿ-ਮਾਨਸਿਕ ਬਣ ਕੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ-ਸਾਪੇਕਸ਼ ਹੱਦ-ਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਣਤਾ ਪਰਿਪਕਵਤਾ ਅਤੇ ਸੌਮਯਤਾ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰੀਯ ਸੂਭਾਵ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ 'ਯਾਫ਼ਤ' ਜਾਂ 'ਪ੍ਰਾਣਾਤਮਕ ਮਿਅਰਾਜ਼' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਉਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਣਵੰਤ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ 'ਮਿਅਰਾਜ਼' ਦਾ ਖਾਸ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਐਸਾ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਪੱਖ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਦ੍ਰੈਤ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਰੈਤ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਕ੍ਰਿਤ "ਫਨਾ ਬਕਾ" ਵਾਲੇ ਅਕੀਦੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੂਫੂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ : ਇਹ ਭੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕਤਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਦਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਪਰਿਪਕਵਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਉਜ੍ਜੁਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੂਫੂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖੇ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਨੰਦਮਈ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਾਤਪਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ

ਦੇ ਨਿਜੀ ਸੂਤ੍ਰ ਦੀ ਬਰਕਰਾਰੀ ਨੂੰ ਭੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਯਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਦਗਾਰ ਕੁੱਠੀ ਕਾਮਿਨੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਉੱਲਾਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਤਲਾਤਮ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਬਿਹਬਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਉੱਦੀਪਤ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਕਰੇਗਾ, ਉਸੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਉਪਮਾਨਾਤਮਕ ਛੋਹ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦਿਵਜ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਯਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰੋਦੀ ਸੂਭਾਵ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਕੇਵਲ ਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਤੀ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸੋਂਦਰਜ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਜਾਂ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਆਲੰਬਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਦੀਪਨ ਦਾ ਧਰਮ ਰੁੱਤ ਜਾਂ ਰਾਤ, ਸਵੇਰ, ਸ਼ਾਮ, ਬਾਗ, ਨਦੀ ਜਾਂ ਝੀਲ ਜਾਂ ਸ਼ੀਤਲ ਪਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਵਮਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਨੈਸਰਗਿਕ ਤਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਬਲਕਿ ਅਮੋੜ ਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਭੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਸਮਸਤ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਸਪੰਦਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਦਾ ਪਰਿਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਉੱਨਯਨ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਲੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਰਤੀ-ਵਿਆਪਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਜੂਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ ਤੱਤ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਰਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਉਜੁਲ ਜਾਂ ਮਧੁਰ ਰਤੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਮਧੁਰ ਰਤੀ ਦੇ ਵਿਆਪਾਰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੇ ਆਲੰਬਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੂਭਾਵ ਦੇ ਉੱਦੀਪਨ ਭੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਉਜੁਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਦੀ ਸੂਖਮ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ "ਸਚਿਆਰਤਾ" ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਆਂ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਅਹਲਾਦ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਯਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਮਿਨੀ ਦੀ

ਉਸ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨਾਲ ਤਾਬੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਇੱਛਤ ਅਤੇ ਚਿਰ-
ਵਾਛਿਤ ਵਰ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਹਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ
ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ "ਮਿਅਰਾਜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ" ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਅਨੰਦੁ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਏ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈਂ ਪ ਇਆ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇ ਪਾਇਆ ਸਹਜ ਸੇਤੀ
ਮਨਿ ਵਜੀਆਂ ਵਾਧਾਈਆਂ
ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆਂ
ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆਂ ।
ਸਬਦੋ ਤਾ ਗਾਵਹੁ ਹਰੀ ਕੇਰਾ ਮਨ ਜਿੰਨੀ ਵਸਾਇਆ
ਕਹੈ ਨਾਨਕ ਆਨੰਦੁ ਹੋਇਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈਂ ਪਾਇਆ

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਅਹਲਾਦ ਦੀ ਉੱਦਾਤ ਸੂਖਮਤਾ
ਮਾਨਵ ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬ
ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਉੱਲਾਸ ਦੇ ਉਸ ਸੰਸੇ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼
ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ
ਕਰਦਾ ਹੈ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ
ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਿਤ ਲਗਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

“ਏ ਮਨਾ ਮੇਰਿਆ ਤੂ ਸਦਾ ਰਹੁ ਹਰਿ ਨਾਲੇ”

ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਉਦਗਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਉਤ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਉਜ੍ਜ੍ਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੋਤਰੰਗਾਂ
ਦਾ ਧਰਮ ਆਲੰਬਨ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰੀਕਰਣ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਈਸ਼ਵਰੀਯਤਾ ਦਾ ਭਾਵ
ਸਤ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੋਮਯਤਾ ਦੀ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨਾਲ ਤਦਾਤਮਤਾ
ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋ
ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਾਰਥਿਵ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਪਾਰ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਿਕ
ਅਤੇ ਮਾਸ਼ੂਕ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ । ਅਤੇ ਹਕੀਕੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਦੇ
ਸਾਰੇ ਵਿਆਪਾਰ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਭੇਦਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ
ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਣਵੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰੇਮ-ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ
ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 'ਹਕੀਕੀ ਦਾਇਰੇ' ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਣ
ਵਰਣਨ ਆਦਿ ਮਨੋ-ਮਿਲਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਵਿਸਾਲੋ-ਕਲਬੀ' ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ
ਹਨ । ਧਿਆਨ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਣ-ਚਿੰਤਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਾਲਪਨਿਕ

ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦੇ ਹੀ ਪਹਲੂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦੇ ਫਲ ਸੂਰੂਪ ਧਿਆਨ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਸਿਮਰਨ-ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣ-ਨਿਧਾਨ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਅਤੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

‘ਸਭਨਾ ਗਲਾਂ ਸਮਰਥ ਸੁਆਮੀ, ਸੋ ਕਿਉਂ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰੇ।’

ਧਿਆਨ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੁਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਲੰਬੀ ਨੂੰ ਭੀ ਆਦਰਸ਼ ਸੂਰੂਪ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭੀ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਮਾਧਯਮ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਣ ਤਦਾਤਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲਸੂਰੂਪ ਸਾਧਕ ਦੇ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ‘ਲਾਹੁਤੀ ਸ਼ਾਨ’ ਅਰਥਾਤ ‘ਈਸ਼ਵਰੀਯ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ’ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸਤਾਰ, ਵਿਆਪਕਤਾ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜਾਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਉੱਦੀਪਨ ਅਤੇ ਆਲੰਬਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਸੰਸਰਗ ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਖੇੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਨਯਤਾਵਾਂ ਤੇ ਆਵਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਹੈ। ‘ਲਾ’ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੋਧ ਤੋਂ ਉਪਰਾਂਤ ‘ਇੱਲਾ’ ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਪਰਿਪਕਵਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ‘ਲਾਹੁਤੀ ਇਰਤਕਾ’ ਅਰਥਾਤ ‘ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਾਨਵਮਨ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਦੁਸ਼ਵਿੱਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੇ ਉੱਦਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਥਿਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਇੱਲਾ’ ਦੀ, ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਪਰਿਪਕਵਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੁਸ਼ਵਿੱਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

‘ਪੰਚ ਦੂਤ ਤੁਧੁ ਵਸਿ ਕੀਤੇ ਕਾਲੁ ਕੰਟਕੁ ਮਾਰਿਅ’

ਪੰਚ ਦੂਤ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਨਾਮ ਉਕਤ ‘ਲਾ’ ਤੇ ‘ਇੱਲਾ’ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੋਧ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਪਰਿਪਕਵਤਾ ਦੇ ਵਾਚਕ ਸੰਕੇਤ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਮਾਨਯਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਤ, ਧੀਰਜ, ਸੁਮਤ, ਗਿਆਨ, ਉੱਦਾਤ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਤੱਤ੍ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੂਰਣ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾਪਿਤ ਕਲਾ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਸਿੱਧਾਂਤ

ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਐਸੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਉੱਦਾਤ ਅਨੁਚਿੰਤਨ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਨੁਚਿੰਤਨਾਤਮਕ ਪਖ ਦੀ ਪਰਿਪਕਵਤਾ ਦੁਸ਼ਵਿੱਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਅਤੇ ਕੁਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦ-ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੱਚੀ ਲਿਵ ਅਰਥਾਤ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਪ੍ਰਾਣਵੰਤ ਜਿਗਿਆਸਾ ਤੋਂ ਉਪਰਾਤ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ; ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦੁਸ਼ਵਿੱਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਨਿਰੋਧ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਜਿਗਿਆਸਾ ਮਾਨਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸ਼ੁਰੂਪ ਨੂੰ ਟੁੱਬ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਬਲਵਾਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਤਲਬ (ਜਿਗਿਆਸਾ) ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਨੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮਾਨਵ ਸ਼ਰੀਰ ਤੁੱਛ ਹੈ।

ਸਾਚੀ ਲਿਵੈ ਬਿਨੁ ਦੇਹ ਨਿਮਾਣੀ,
ਦੇਹ ਨਿਮਾਣੀ ਲਿਵੈ ਬਾਝੁ ਕਿਆ ਕਰੇ ਵੇਚਾਰੀਆ।

ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਧਰਮ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗਤਿਆਤਮਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਗਿਆਸਾ-ਰਹਿਤ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਢੇਰ ਹੈ।

ਆਨੰਦ ਦੀ ਉੱਦਾਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਇਕ ਐਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਜਿਸ ਚੇਤਨਾ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਆਨੰਦ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਨੇ ਉਸੇ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਸਹਜ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਬਯਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ ਨੇ 'ਸਹਜ' ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਨੰਦ ਦੀ ਵਿਲਖਣ ਉੱਦਾਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਪਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਨਯਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਇਕ-ਚਿਤ-ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਆਦਰਸ਼ਕ

ਤੇ ਰਮਣੀਯ ਹਨ । ਉਸ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਭੀ ਖੁਸ਼-ਗਵਾਰ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉੱਦਾਤ ਅਵਸਥਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚਿਤਵਿੱਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ-ਮਾਤ੍ਰ ਕੇਂਦ੍ਰ ਹੈ, ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦਿਸ਼ਟ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਭੀ ਉਤਮ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਭੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਉਦਗਾਰ-ਬਲਿਦਾਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ।

ਸਦਾ ਕਰਬਾਣੁ ਕੀਤਾ ਗੁਰੂ ਵਿਟਹੁ,
ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਏਹਿ ਵਡਿਆਈਆਂ ।

ਗੁਰੂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧਿਆਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ । ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਚੰਬੇ ਦੀ ਬੂਟੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਿਮ ਤਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤੌੜ ਕੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਪੂਜਨੀਯਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ।

ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਬਾਹੂ ਸਦ ਹੀ ਜੀਵੇ,
ਜਿਨ ਇਹ ਬੂਟੀ ਲਾਈ ਹੂ ।

ਧਿਆਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਲਾ' ਤੇ 'ਇੱਲਾ' ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਹਨ । ਮਨੋਵਿੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਦਿਸਦੀ ਚਮਕ ਭੜਕ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਇੱਕ ਅਖੰਡ ਦੇ ਸਤ ਸੁਹਜ ਸੋਮਯਤਾ-ਮਈ ਸੁਰੂਪ ਉਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨੂੰ ਦਿੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹਨੀ, ਭਰਮ ਭੁਲਾਣੀ ਕਹ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦਿਆਂ ਨਸ਼ਵਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਹਿਰੀ ਰੰਗੀਨੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਧਿਆਨ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਦੀ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ਤਾ ਦੇ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰਾਵਿੱਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਗੰਮ, ਅਗੰਚਰ, ਅਨੰਤ, ਨਿਧਾਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਧਿਆਨ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਉਸ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਗਿਆਨ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਉਦਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਭੀ ਅਤੀਤ ਹੈ ।

ਮਧੁਰ ਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਦਾ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਲਖਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

“ਭਗਤਾ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ
ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ ਭਗਤਾਹ ਕੇਰੀ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ ਚਲਣਾ,
ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿੱਕੀ ਏਤ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਅਤੇ ਭਗਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਸੂਫੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦਿਸ਼ਟ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

“ਰਾਹ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੂਈ ਦਾ ਨੱਕਾ, ਤਾਗਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾਵੀਂ।”

ਵੈਸੇ ਭੀ ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਤਮਕ ਪਿੜ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸ਼ਕ ਅਭਿਧਾ—ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਲਾਕ੍ਸ਼ਣਿਕ ਅਦਥਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੰਗਤਰਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਗਤ ਦੀ ਚਾਲ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕੋ-ਸਾਦਿਕ ਦੇ ਕਰਮ-ਵਿਆਪਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਿਥ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਤਮਕ ਸੂਭਾਵ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲਹਜੇ ਅਤੇ ਸੁਰ ਤਾਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੈਸਾ ਕਿ ਪਹਲਾਂ ਭੀ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਚਕਾ ਹੈ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰੇਮ-ਤੜ ਦੇ ਪਾਰਥਿਵ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਦੇ ਦੈਹਿਕ ਸੌਂਦਰਯ ਅਤੇ ਲਾਵਣਯਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੇ ਯਾਦ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਪਾਰ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਹਕੀਕੀ ਅਤੇ ਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਜ਼ਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਸੂਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਗਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸੁਰਤ ਵਿੱਚ ਗਣ ਹੀ ਅਨੁਚਿੰਤਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਪਾਰ ਦੇ ਧੁਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਜੋ ਗੁਣਪਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਅਤੇ ਪਰਿਸ਼ਕਾਰ ਨਿਸ਼ਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮਨ-ਅੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿੱਤੀਆਂ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੰਗ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ

ਤਬਦੀਲੀਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਲਖਣਤਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਬਿੰਬ-ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਉਪਮਾਨਾਤਮਕ ਮਾਧਯਮ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੇ ਪਰਿਮਾਰਜਿਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੁੜ੍ਹ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਦਿਸ਼ਟ ਆਨੰਦ ਅਨੁਭਵ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਮਾਰਜਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਹੀਰੇ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਮ ਪਹਲੂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਮਾਰਜਿਤ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਸੰਮਯਤਾ ਦੇ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਹੀਰੇ ਦੀ ਚਮਕ ਗਿਆਨ-ਸੰਮਯਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਕਠੋਰਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਪਰਿਚਾਯਕ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਥਿਰਤਾ ਨਿਰਪੰਕਸ਼ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਸੰਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਐਸੀ ਸਿਥਤੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਪ੍ਰਿਥਕਤਾ ਪਰਸਪਰ ਪੂਰਣ ਏਕਤ੍ਵ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉੱਦਾਤ ਮਧੁਰ ਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰ ਰਤੀ ਦੇ ਅਵਲੰਬੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮਰਲ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੁਣਾਤਸ਼ਕ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਜਲੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪੈਦਾ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨਾਤਮਕ ਪਖ ਤੋਂ ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰ ਪ੍ਰੇਮ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਲਾਸੀਕੀ ਕਾਲੀਨ ਨਾਟਕੀਯ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ ਜਿਹੀਆਂ ਮਹਾਕਾਵਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਮੇਘਦੂਤ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਦੇਸ਼-ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਮਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀਯ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਲੋਕ ਜਾਂ ਵਸੰਤਤਿਲਕਾ, ਸ਼ਾਰਦੂਲ ਵਿਕਰੀੜਿਤ ਆਦਿ ਛੰਦ-ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਦਗਾਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਚਾਉ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨਾਤਮਕ

ਤਕਕੀਕ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਮਾਨਿਯਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਦੂਸਰੇ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਜਾਂ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਰਦੀਫ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਰਦੀਫ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਰਦੀਫ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਲ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਛੰਦਗਤੀ, ਲਯ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿਵਾਏ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ; ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੁਟ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ ਦੇ ਅਤੇ ਮੇਘ ਦੂਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਕਤ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨਾਤਮਕ ਲੱਛਣ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੁਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਲਲਿਤ ਉਦਗਾਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਯ ਵਿਨਿਆਸ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਖਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁੰਫਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀ ਕਾਫੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਰਦੀਫ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਦਨੀਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਬਣਾਨ ਤੇ ਸੰਵਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਉਦਗਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਧਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਕਲਾਸੀਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਯਤਾਵਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਤਿਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਾਵਿ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਰਪੂਰ ਉਦਗਾਰਾਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੀ ਹਨ; ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕਾਥਾ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਤਵਜ-ਪਾਲਨ, ਭਰਾਤਰੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਜ੍ਜੁਲਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਦਾਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ, ਲਛਮਣ ਉਰਮਿਲਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਜਲ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭੀ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਬਲ ਤਰੰਗ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ

ਅਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤਖ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਤਜਰਬਾ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਰਸਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ, ਪ, ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਜੁੱਟ ਵਿੱਚ ਗੁੰਫਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਨੂੰ ਬੰਦ ਭੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਇਹ ਸੂਭਾਵ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ-ਕਾਵਿ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਸਤ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ, ਅਨੁਭਵ, ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਯਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭੂਤਿਗਤ ਸੂਭਾਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬ-ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਪਹਲੂਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਲਾਵਣਯਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਭਾਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਵਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰੇਮ-ਉਦਗਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਧੁਰ ਤੇ ਉੱਦਾਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਵਸਤੂ-ਸਾਰਤਤ੍ਵ ਉਤੇ ਹੀ ਇਕਹਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਵਸਤੂ-ਸਾਰਤਤ੍ਵ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਸੰਬਾਦਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੌਰਵ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਲੂ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂ-ਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁੰਫਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸੂਭਾਵਿਕ ਪਹਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਵਤੀ ਦੇ ਦੈਹਿਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਭੂਤਿਗਤ ਸੂਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ ਉੱਦਾਤ ਸੂਖਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਕਲਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸਿ੍ਰਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਸਿਆ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਵਿਸਰਜਨ ਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਜ਼ਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖਰਿਆਂ ਸੂਖਮ ਪਹਲੂਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਜਮਸਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਲੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਨਵਯ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵਾਪਰ ਸੰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਭਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮਾਨਯਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖਰਿਆਂ ਸਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਗੁੰਫਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਤੇ ਉਸ ਦਿਆਂ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਹਰੀ ਨਾਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਿਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖਰਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁੰਫਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਯਤਨ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਉਜ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫੁਰਨਿਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਕੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆੰਤਰਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮੰਜਸਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਪ੍ਰਾਣ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਗਸਾਉ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੀ ਉੱਲੇਖ-ਜੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਉਜ਼ਲ ਮਧੁਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਰਣ ਤੇ ਵਿਆਪਾਰ ਵਿਚ ਭੀ ਸੂਖਮ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਗਤੀ, ਲਹਿਰੀ ਅਤੇ ਸੰਪਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਦ ਅਤੇ ਪੰਗਤੀ ਸਪੰਦਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਆੰਤਰਿਕ ਨਾਦ-ਸਪੰਦਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਯੋਗ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਲਯ-ਵਿਨਿਆਸ ਵਿਚ ਐਸੀ ਸਰੋਦੀ ਦ੍ਰਵਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਸ ਲੁੜੀਂਦੇ ਸਤ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਨ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਨੰਦਮਈ ਸਰੋਦੀ ਸੁਭਾਵ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਗੁਰ ਵਾਕ ਹੈ :

“ਅਨੰਦੁ ਸੁਣਹੁ ਵਡਭਾਗੀਹੋ ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ
 ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ ਉਤਰੇ ਸਗਲ ਵਿਸੂਰੇ
 ਦੁਖ ਰੋਗ ਸੰਤਾਪ ਉਤਰੇ ਸੁਣੀ ਸਚੀ ਬਾਣੀ
 ਸੰਤ ਸਾਜਨ ਭਏ ਸਰਸੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣੀ
 ਸੁਣਤੇ ਪੁਨੀਤ ਕਹਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਤਿਗੁਰੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ
 ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰੁ ਚਰਨ ਲਾਗੇ ਵਾਜੇ ਅਨਹਦਤੂਰੇ ॥”

ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

੧੯੬੧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ

ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਆਪ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ। ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਬਲਾਵਾਂ, ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੰਮੇ ਘੋਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ।

ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ-ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੌਰ, ਚਾਲ, ਢੰਗ ਤੇ ਸੁਆਦ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ, ਜਿੰਨਾਂ, ਪਰੀਆਂ, ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਰਾਣਿਆਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ, ਬਿਸਵੇਦਾਰਾਂ, ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਸੰਦਾਗਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਖਿਆ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਖੁੜਾਂ, ਮੰਗਾਂ ਉਮੰਗਾਂ, ਰੀਝਾਂ, ਮਿੱਕਾਂ ਸੱਧਰਾਂ, ਵਲਵਲਿਆਂ, ਉਦਗਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਦ੍ਰੋਹਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਇਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਮੁੜਿਆ ਹੈ। ਵੱਡਿਆਂ, ਉੱਚਿਆਂ, ਆਕਾਸ਼ਾਂ, ਮਹਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਹ ਛੋਟਿਆਂ, ਨੀਵਿਆਂ, ਝੁੰਗੀਆਂ ਚਾਹਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਜੋ ਉੱਨਤੀ, ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪਹਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਸੱਲੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।

ਅਸਲੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੯੪੭ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਇਹ ਭਰ ਜੋਬਨ ਮੁਟਿਆਰ, ਆਪਣੇ ਹੁਸਨ ਦੀਆਂ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਹੜੇ ਨੂੰ

ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਗਤਿ-ਸ਼ੀਲ ਹੈ । ਇਹ ਪਲ ਪਲ ਰੰਗ ਵਟਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਦੇ ਹਨ । ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਦਲਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਜਦੋਂ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਅਸਾਂਵੀ ਸਰਮਾਏ-ਵੰਡ, ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਸੌਚ ਤੇ ਰੋਗੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ! ਆਰਥਿਕ ਔਕੜਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ-ਝੰਝਟਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਰਿਕਤਤਾ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦਾ ਹੈ ।

ਐਸੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ-ਉਲਝਨਾਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ-ਗੁੰਝਲਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਕਲਾ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹਾ ਕੇ, ਨਿੱਖਰ ਕੇ, ਕਲਾਕਾਰ ਹਥਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਕਹਾਣੀ-ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਢਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਭਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਝੰਜੋੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵਿਪਰੀਤ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਉਲਾਰ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਢਾਊ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਗਿਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਹੈ । ਇੱਕ ਹਲੂਣਾ ਇੱਕ ਲਹਰ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਪਾਣੀਆਂ 'ਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ, ਮਨੁੱਖੀ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਉਭਾਰਨਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ । ਤੇ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਹਾਣੀ ਕਾਫੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਅਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਚੋਂ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ । ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਲ ਭੀ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਲਿੰਗ-ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਭੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਯ ਬਣਾ ਕੇ, ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ੧੯੬੧ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਅਸੀਂ ਵਾਚਾਂਗੇ । ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ, ਨਿਖਾਰਨ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਣ ਵਿੱਚ 'ਦੁੱਗਲ', 'ਵਿਰਕ', 'ਸਤਿਆਰਥੀ' ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੇ, ਤਜਰਬਾਕਾਰ

ਕਹਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

੧੯੬੧ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ :—

ਨੰਬਰ	ਸੰਗ੍ਰਹ	ਲੇਖਕ
੧.	ਪਾਰੇ ਸੈਰੇ	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਦੁੱਗਲ'
੨.	ਗੋਲ੍ਹਾਂ	ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ 'ਵਿਰਕ'
੩.	ਤਿੰਨ ਬੂਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ	ਦੇਵਿੰਦਰ 'ਸਤਿਆਰਥੀ'
੪.	ਕੱਚੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ	ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ
੫.	ਪੁਸਤੋ-ਪੁਸਤ	ਗੁਰਬਖਸ਼ 'ਬਾਹਲਵੀ'
੬.	ਬੇਰੀ	ਅਜੀਤ ਸੈਣੀ
੭.	ਲੋਅ ਚਬਾਰੇ ਦੀ	ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ
੮.	ਅਗੱਥ	ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ
੯.	ਡੋਲੀਆਂ	ਪ੍ਰੋ: ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ

ਉਪਰ-ਅੰਕਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਭੀ ਹੇਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ :—

ਸੰਗ੍ਰਹ	ਸੰਪਾਦਕ
੧ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ	ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ
੨ ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ	
੩ ਰੰਗ-ਨਵੇਲਾ	ਸੋਸ. ਜ

ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਰਿਚਿਆਂ, ੧੯੬੧ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਸ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿੱਤ ਵੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ, ਕਵਿਤਾ, ਉਪਨਿਆਸ, ਨਾਟਕ, ਨਿਬੰਧ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਫਰ-ਨਾਮੇ ਆਦਿ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਹਾਣੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਮੀਜ਼ਾਨ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਕਹਾਣੀ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਦਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ

ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰਾਂਗੇ ।

‘ਪਾਰੇ ਸੈਰੇ’ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਤਾਜ਼ਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਝੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ । ਦੁੱਗਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਲਬੇਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸਨੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ । ਲਗ ਭਗ ਡੇਢ ਸੌ.....।

ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਮੋਚ ਸਕਦਾ । ‘ਦੁੱਗਲ’ ਦਾ ਇਹ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ‘ਪਾਰੇ ਸੈਰੇ’ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ‘ਦੁੱਗਲ’ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਅਜੇ ਤੇ ਅਗਿਣਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਣ ਲਿਖੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ । ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਤਜਰਬੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵੇਖੇ, ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ-ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਜੇ ਤੀਕ ਮੇਰਾ ਕਦੀ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ।”

ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਿਕਟ-ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ, ਦੁੱਗਲ ਪਾਸੋਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਭੀ ਆਸ ਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ‘ਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੁੱਗਲ ਹੀ ਇੱਕ ਐਸਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਰੋਏ ਚਾਉ ਨਾਲ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ‘ਸੇਖੋ’, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਹੀ ਕਰ ਗਏ ਹੋਣ ।

‘ਦੁੱਗਲ’ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਘਟਨਾ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਕੋਲ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਸੂਝ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ । ਉਹ ਕੋਈ ਭੀ ਗੱਲ ਕਰੇ, ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ।

‘ਦੁੱਗਲ’ ਮਨੁੱਖੀ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਜਾਨ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਭੁੱਖ ਦਾ ਬਯਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਸਫਲ ਹੈ । ਜਿਸ ਡੂੰਘਾਈ, ਨੀਝ ਤੇ ਛੇੜ ਨਾਲ ‘ਦੁੱਗਲ’ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਾਜਿਆ ਤੇ ਘੋਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ; ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੈ ।

ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਉਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਉਦਗਾਰਾਂ, ਭੁੱਖਾਂ, ਥੁੜਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਭੀ ਸੁਹਣਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਯ ਬਹੁ-ਪਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ, ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਸਿੱਠੀ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਆੰਤਰਿਕ ਡੂੰਘਾਣਾਂ 'ਚ ਉਤਰ ਕੇ, ਕਲਾ-ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਪਾਰੇ ਮੈਰੇ” ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚੋਂ “ਇੱਕ ਖਾਹਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਪੂਰੀ ਹੋਈ”, “ਇੱਕ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਕੁੜੀ ਚੈਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ” “ਨੇਤਰ ਹੀਣ” “ਜ਼ਿਦਗੀ ਇੱਕ ਖਚਰੀ ਔਰਤ” “ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਿਕ ਪੈਟਰਨ”, “ਕਿਤਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ” “ਕਿਰਤਿ ਕਰਮ ਕੇ ਵੀਛੜੇ” ਤੇ “ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ” ਉੱਚੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ !

‘ਸ਼ਮ੍ਰਾਂ’ ‘ਪਾਰੇ ਮੈਰੇ’ ‘ਇੰਦੂ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ’, ‘ਨਜ਼ਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ’ ‘ਸਮੁੰਦਰ ਵਰਗਾ ਵੱਡਾ ਦਿਲ’, ‘ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ?’, ‘ਧੁੱਪ ਛਾਂ’ ਤੇ ‘ਮੈਨਾ ਭਾਬੀ’ ਮਨੁਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਉੱਲੇਖ-ਜੋਗ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸੂਝ-ਚਾਨਣ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਚੂਕਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ’ ‘ਦੁੱਗਲ’ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਹਿਰਨੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ‘ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ’ ਦਾ ਜੋ ਕਲਾ-ਨਿਪੁਣ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਵਧੀਆ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਕਿਤਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ’ ‘ਇੱਕ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਕੁੜੀ ਚੈਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ’ ਤੇ ‘ਇੱਕ ਖਾਹਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪੂਰੀ’ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਿਸਥਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ, ਖੇੜਿਆਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮਈ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਕਿਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਕੇ; ਨਿੱਤ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਕੇ, ਮਾਨਸਿਕ ਚੈਨ ਦਾ ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਨ-ਚਾਹੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਿਠਕਾ ਤਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸਦੀ ਪਹਲੀ ਤਸੱਲੀ ਭੀ ਖੁਹ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਵਿਸ਼ਯ ‘ਦੁੱਗਲ’ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, “ਇੱਕ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਕੁੜੀ ਚੈਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ” ਦਾ ! ‘ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਿਕ ਪੈਟਰਨ’ ਇੱਕ ਵਿਅੰਗਮਈ ਤੇ ਕਟਾਕ੍ਰੁਸ਼-ਭਰਪੂਰ

ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਬਰਾਬਰ-ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ :

'ਦੁੱਗਲ' ਆਪਣੇ ਨਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਲਬੇਲਾ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

'ਗੋਲ੍ਹਾਂ' ਵਿਰਕ ਦਾ 'ਦੁੱਧ ਦਾ ਛੱਪੜ' ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ।

'ਵਿਰਕ' ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਡਗਰ..... । ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਰੰਗ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਰੰਗ 'ਗੋਲ੍ਹਾਂ' ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਉੱਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ।

'ਵਿਰਕ' 'ਦੁੱਗਲ' ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ 'ਦੁੱਗਲ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕੇਵਲ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ 'ਵਿਰਕ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਪੱਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ । ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ-ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

'ਵਿਰਕ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਲਿੰਗ-ਭੁੱਖ ਦਾ ਭੀ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, 'ਵਿਰਕ' ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਹ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖੀ-ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ 'ਮਾਖਿਉਂ' ਦੀ ਛੱਲੀ, 'ਸਾਗਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲਾ', 'ਸਤਿਜੁਗ' ਤੇ 'ਮੱਛਰ' ਆਦਿ ਨਿਰੋਲ ਰੁਮਾਂਚਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹਨ, ਉਥੇ 'ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ' 'ਨੌਕਰੀ', 'ਹਾਰ', 'ਦਾਤ' ਤੇ 'ਸਾਬਣ ਦੀ ਚਿੱਪਰ' ਆਰਥਿਕ, ਸੰਕਟ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ 'ਵਿਰਕ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਨਿੱਗਰ, ਸੁਫਲ ਤੇ ਗੁੰਦਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । 'ਮਿੰਨ੍ਹੀ ਦੀ ਸਲੇਟ' ਬਾਲ-ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਅਤਿ ਸਫਲ ਮਿਸਾਲ ਹੈ । ਕਿਵੇਂ "ਮਨੁੱਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।" ਇਹ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲਭੂਤ ਚੂਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਦਾਲੇ 'ਵਿਰਕ' ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੋਲਾਈ ਨੂੰ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਹੈ ।

‘ਬਿਗਾਨੀ ਚੀਜ਼’ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਡੰਗ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਚੁਭਵਾਂ ਤੇ ਕਾਟਵਾਂ ਹੈ ।

‘ਵਿਰਕ’ ਦੀ ਬੋਲੀ ਠੇਠ ਤੇ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਦੀ ਰਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ਸਰਸਤਾ-ਭਰਕੂਰ ਹੈ ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਵੀਨਤਮ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਉਸਦੀ ਉੱਨਤ ਕਲਾ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ । ‘ਵਿਰਕ’ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਢੰਗ, ਜੋ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ‘ਚੋਂ’ ਰੰਗਿਆੜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ।

ਦੇਵਿੰਦਰ ‘ਸਤਿਆਰਥੀ’ ਨੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ ‘ਤਿੰਨ ਬੂਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ’ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ‘ਤਿੰਨ ਬੂਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ’ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਦਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ‘ਮੰਟੋ’ ਦਾ ਸਕੈੱਚ ‘ਮੰਟੋ ਮੇਰਾ ਹਮ-ਪਿਆਲਾ’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬੂਹੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਲ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ, ‘ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ’, ‘ਦੀਪੀ’, ‘ਨੀਲਕੰਠ’, ‘ਅਵਤਾਰ’, ‘ਆਗਿਲ ਨਕਸ਼ ਬੰਦ’ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ । ‘ਸਤਿਆਰਥੀ’ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ‘ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ, ਮੇਰੇ ਯਾਰ’ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, ‘ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਉਹੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਉਚੇਚੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਹਕਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।’

‘ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ’ ਇੱਕ ਅਭੁੱਲ ਪਾਤਰ ਹੈ । ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪਾਠਕ ਇਉਂ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਾਸ-ਵਿਲਾਸ, ਠੱਠੇ ਮਖੌਲ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਤੇ ਚਟਖਾਰੇਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਹਿਆ ਹੈ ! ਕੰਡਕਟਰ ਜਾਨੀ ਚੌਰ ਭੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਿਕ, ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿੱਚ ‘ਸਤਿਆਰਥੀ’ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫਲ ਹੈ ।

‘ਸੰਦਲੀ ਗਲੀ’ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਲਾਚੀ ਦੇ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਸੁਆਦ ਤੇ ਰਸ ਹੈ ।

‘ਕਣਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼’ ਉਠ ਰਹੀ ਲੋਕ-ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਵੇਲਾ ਮਚਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਜਾਗੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ । ਇਹ

ਚੇਤਨਾ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ।

‘ਤਿੰਨ ਬੁਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ’ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤਿਕੋਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਨਿਭੀ ਹੈ ।

‘ਕੀ ਨੇੜੇ ਕੀ ਦੂਰ’ ਤੇ ‘ਗੱਡੀ ਜਿੰਨਾ ਰਾਹ’ ਲੰਮੀਆਂ ਰੋਣ ਦੇ ਬਾਬਜੂਦ, ਪਾਠਕ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ !

ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਅਮੀਰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਸੱਜਿਤ, ‘ਸਤਿਆਰਥੀ’ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਖਿਉ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਟਾਕ੍ਰਸ਼ ਦਾ ਡੰਗ ਆਪਣੀ ਵਿੱਸ ਘੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

‘ਵਣ ’ਤੇ ਕਰੀਰ’ ਅਤੇ ‘ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ’ ਗੱਲ ਪਿੱਛੋਂ ‘ਕੱਚੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ’ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ । ‘ਕੱਚੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ’ ਦੀਆਂ ਦਸਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੇ ਦੀਆਂ ‘ਕੱਚੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ’ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਟਾਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰਕੇ, ‘ਸੀਸੀ’ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ‘ਸੋਨੇ ਦੀ ਡਲੀ’, ‘ਦਲੀਪਾਂ ਪੀਰ’ ਤੇ ‘ਬਰਸਾਤ’ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਹਨ । ‘ਦਲੀਪਾਂ ਪੀਰ’ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਅਭੁੱਲ ਪਾਤਰ ਹੈ । ‘ਬਰਸਾਤ’ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਪਉਣ ਦੀ ਮਹਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

‘ਸੋਨੇ ਦੀ ਡਲੀ’ ‘ਤੇਰਾ ਅਪਸਰਾਨਾ ਨਾ’ ‘ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੰਗ’ ਤੇ ‘ਹਨੇਰੇ’ ਅਪੂਰਣ ਪਿਆਰ-ਰੀਝਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬਯਾਨ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ । ‘ਮੁਲਾਕਾਤ’ ਇੱਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਅੰਗ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕਿਰਦਾਰ ’ਤੇ ਜੋ... ਆਪਣੀ ਗਲਤ ਬਣਤਰ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਚਲਨੀ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ‘ਟੂਟੀ’ ਬਲਵਿੰਦਰਜੀਤ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨਾਲ ਰੰਗ ਰਲੀਆਂ ਮਾਣਦਾ, ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਮਿੱਠੀ-ਮਠੋਲੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਇੱਕ ਜ਼ਾਲਾ ਬਲ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਤੇ ਉਸ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੰਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁਧ ਕ੍ਰੋਧ ਭੀ ਉਪਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

‘ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਅਹਿਵੇ...’ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ

ਬਖੀਏ ਉਪੋੜਦੀ, ਇੱਕ ਵਿਅੰਗਮਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ । 'ਕੱਚੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ।

ਜੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਸਲੀਲਤਾ ਵਲੋਂ ਪੱਲਾ ਬਚਾ ਕੇ ਚਲੇ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹੰਢੇ ਵਰਤੇ ਲੇਖਕਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਫੁਹ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ੧੯੬੧ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦੂਸਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਹਨ, ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ 'ਬਾਹਲਵੀ' ਤੇ ਅਜੀਤ 'ਸੈਣੀ' ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ 'ਬਾਹਲਵੀ' ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਪਹਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਮੌਮ ਦੀ ਕੁੜੀ' ੧੯੫੬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਪੁਸ਼ਤੋ ਪੁਸ਼ਤ' ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੋਇਆ, 'ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ', 'ਮਸਲੇ', 'ਇੱਕ ਉਲਝਨ' ਤੇ 'ਪੁਸ਼ਤੋ ਪੁਸ਼ਤ' ਵਰਗੀਆਂ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਦਾਇਆ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਅਗੇ ਵਧੀ ਤੇ ਉੱਨਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । 'ਸੈਂ ਕਿਉਂ ਪੀਤੀ' ਤੇ 'ਮੇਰੀ ਮੌਤ' ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਲੋਰ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਹਸਾਤੀ ਚੌਆਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਹੈ । ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਚੁਸਤ ਵਾਕ ਘੜਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੱਜ ਹੈ ।

'ਬੇਰੀ' ਅਜੀਤ ਸੈਣੀ ਦਾ 'ਨਵਾਂ ਪੋਚ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਸਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ । ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ 'ਸੈਣੀ' ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਚੰਭੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੈ ।

ਉਸ ਪਾਸ ਵਿਸ਼ਯ-ਚੋਣ ਲਈ, ਚੰਗੀ ਸੂਝ ਹੈ । ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲੀਕਾ ਹੈ ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਉਸਾਰ ਲੈਣੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਵਰਗਾ ਬਯਾਨ ਦੇ ਦੇਣਾ, ਇਹ 'ਸੈਣੀ' ਦਾ ਲੱਛਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਭਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ।

‘ਬੇਰੀ’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸੋਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ‘ਬੇਰੀ’ ਇੱਕ ਚਿਨ੍ਹਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਸਿੱਚ ਸਾਉ ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਹਨ-ਸ਼ੀਲ ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਠੁਕਰਾਈ ਤੇ ਦੁਰਕਾਰੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ‘ਬੇਰੀ’ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਪਾਰੋ’, ਇੱਕ ਫਿਲਾਸਫਰ’, ‘ਹਕੀਮ ਜੀ’, ‘ਮਾਝੂ’ ਤੇ ‘ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਮਾਂ’ ਪਾਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ! ‘ਨਵਾਂ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਇੱਕ ਬਾਪ ਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ’ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਕ-ਅੰਸ਼ ਬਲਵਾਨ ਹੈ।

‘ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੋਟੀ’ ‘ਸੈਣੀ’ ਦੀ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਲਰਕ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਚਜਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ, ਸ਼ੱਕਾਂ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਤੇ ਡਰਾਵਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ‘ਚੋਂ ਉਹ ਚੰਗਿਆੜੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਕੇ, ਰਾਮ ਲਾਲ ਕਲਰਕ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜੀਤ ਜੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਕੇ, ਇਸੇ ਡਗਰ ਤੇ ਸਾਬਿਤ-ਕਦਮੀਂ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਵਲ ਲੱਗਾ ਰਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਢਾ ਮੋਚ ਸਕੇਗਾ।

ਉਪਰ-ਵਰਣਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ੧੯੬੧ ‘ਚ ਕੁੱਝ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭੀ ਘੁੰਡ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਪਹਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹਨ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ‘ਤਿਵਾੜੀ’। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ‘ਲੋਅ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ’ ਨਵ-ਯੁਗ ਵਲੋਂ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚੰਦਾਂ ਚੰਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜੋ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਫਲ ਕਲਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਕਹਾਣੀ-ਰੂਪ ‘ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਭੀ ਉਹ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਖੋਂ ਭੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ।

“ਅਤਰਾ ਫੌਜਦਾਰੀ”, ‘ਡਾਕਟਰ ਹਾਂਡਾ’ ‘ਮਾਣੀ ਸੱਧਰਾਂ’ ‘ਬੁਲ ਬੁਲ’ ਪਾਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ‘ਡਾਕਟਰ-ਹਾਂਡਾ’ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ‘ਬਸੂ-ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਾਰਾ ਕਰੀਮ ਬਸ਼ਖ’ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਂਝ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਦੋ ਅਭੂਲ ਪਾਤਰ ਹਨ ! ‘ਰੱਜੀ ਦੀ ਬੱਕਰੀ ਭੀ ਇੱਕ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬੜਾ ਭਰਵਾਂ ਹੈ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਸ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਗੇਜਵਾਦ

ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾਵਾਦ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

‘ਅਗੱਥ’ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਰਾਹ ਮੋਕਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਦਸ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਸ਼ਰਤ’ ‘ਤਿਨਕੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ’, ‘ਹਾੜ੍ਹ ਵੀ ਸੁੱਕੇ ਸਉਣ ਵੀ ਸੁੱਕੇ’ ਤੇ ‘ਕਿਰਤ ਦਾ ਫਲ’ ਕਾਫੀ ਸਫਲ ਹਨ । ਕਿਰਤ ਦਾ ਫਲ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਬਿਰਧ ਦਾ ਬਿੰਬ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਦਰਸਾ ਕੇ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ‘ਸ਼ਰਤ’ ਤਰਸੇਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸੀਆ ਵੱਢੇ ਤੇ ਆਲ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਠ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰਨਾਮੇ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ । ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੁਹਣਾ ਨਿਭਿਆ ਹੈ ।

ਤਰਸੇਮ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿੱਖਰ ਆਇਆ ਹੈ । ‘ਡੋਲੀਆ’ ਪ੍ਰੋ: ‘ਤਿਵਾੜੀ’ ਦੀਆਂ ਦਸਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੈ । ‘ਤਿਵਾੜੀ’ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ । ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਵੇਗ, ਗਿਣੀਆਂ ਮਿਥੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਮੁਹਾਰਾ ਵਗਿਆ ਹੈ । ‘ਦੋਸ਼ਬਦ’ ‘ਭੁੱਖ’ ਤੇ ‘ਕੌੜਾ ਸਵਾਦ’ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । ‘ਨਿੱਜ ਨੂੰ ‘ਪਰ ਬਦਲ ਕੇ, ਜੇ ਲੇਖਕ, ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੰਗਣ ਦੇ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨਾਲ ‘ਤਿਵਾੜੀ’ ਪੰਜਾਬੀ-ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ‘ਚੋਂ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ ।

ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਉਪਰੋਕਤ ਨੌਂ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਤਿੰਨ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹ ਭੀ ਛਪੇ ਹਨ ! ‘ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ’ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਉਦਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਸਤਾਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹਨ ਤੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ—‘ਨੀਲ ਕੰਠ’ ਕਿਰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀਤ ਤੇ ‘ਕਮੀਜ਼’ ਕਿਰਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ‘ਸਰਨਾ’ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹੁਲਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੀ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਟਾਕਰੇ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਪਲਾਨਾਂ ਅਧੀਨ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਉਸਾਰੀ-ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ, ਉਭਾਰਾਂ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਜੋ ਨਵੀਂ ਕਰਵਟ ਬਦਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਭੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੁਹਾਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ । ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਾ, ਬੋਸੀਦਾ ਤੇ ਜਰਜਰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ, ਢਹ ਢੇਰੀ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਉਗਮ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਉੱਸਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ । ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਢਾਂਚੇ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਹੈ ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ, ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਲੋਕ-ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ, 'ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ 'ਚੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਸਰਨਾ', ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 'ਫੁੱਲ', ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ 'ਮੁਸਾਫਿਰ', 'ਜੀਤ', ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ 'ਢੋਟੀਆਂ', ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਸਤਿਆ ਪਾਲ 'ਆਨੰਦ' ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਲੂਥਰਾ' ਐਡੀਟਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਸਿਰ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ।

ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਸ. ਸੋਜ਼ ਨੇ 'ਰੰਗ ਨਵੇਲਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਅਠੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕੋਹਿਨੂਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਦਲੀਪ ਕੌਰ 'ਟਿਵਾਣਾ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਲੂਥਰਾ', ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ 'ਢੋਟੀਆਂ' ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਉਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਣੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੇ ਅਜੇ ਕਈ ਕਰਵਟਾਂ ਹੋਰ ਲੈ ਕੇ, ਲੀਕ ਨੂੰ ਛੁਹਣਾ ਹੈ । ਕਈ ਨਾਮ ਤਾਂ

ਅਜਿਹੇ ਭੀ ਹਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਹਨੇਰ-ਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੰਦ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਅਤਿਰਿਕਤ, ਮੈਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਸੱਗੀ ਫੁੱਲ' ਵਲ ਭੀ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੇ ਪਹਲੇ ਪੰਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ੧੯੬੦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਵ-ਨੇਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਬਦ-ਨਸੀਬੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਛਪ ਕੇ ਪਾਠਕ-ਹੱਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਦੋਂ ੧੯੬੦ ਦਾ ਸਾਲ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ੧੯੬੧ ਦੀਆਂ ਪਹਲੀਆਂ ਰੱਤੀਆਂ ਸਵੇਰਾਂ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਚਰਚਾ ੧੯੬੦ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉੱਗਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਹੈ । 'ਸੱਗੀ ਫੁੱਲ' ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੌਦਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਨਿਖਰ ਰਹੀ ਕਲਾ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਤੀਵੀਆਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਉਹ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ । 'ਸੁਰੈਣਾ' ਤੇ 'ਨਧਾਨਾ ਅਧਮਾਣੂੰ' ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । 'ਠੋਸ ਪਦਾਰਥ', 'ਸੱਗੀ ਫੁੱਲ', 'ਪਸੂ' ਤੇ 'ਬਕੱਲਮ ਖੁਦ' ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਨਰੋਆ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਭੀ ਠੁਕਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਨ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਉੱਘੜ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਇਲ ਨੇ 'ਗੈਬਰੀਲਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਦੇਸ਼ੀ ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ੧੯੬੧ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਇਉਂ ਪਹਲੀ ਵੇਰ 'ਮਾਇਲ' ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ।

ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਭੀ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । 'ਆਰਸੀ', 'ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ', 'ਕਹਾਣੀ', 'ਪੰਜ ਦਰਿਆ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', 'ਕਵਿਤਾ', 'ਜੀਵਨ', 'ਹਾਣੀ', 'ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੀਤੀ', 'ਪ੍ਰੀਤਮ', 'ਜਾਗ੍ਰਤੀ', 'ਚੇਤਨਾ', 'ਅਮਰ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਤੇ 'ਰਿਸ਼ਮਾਂ' ਆਦਿ ਪਰਚੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਚੰਗਾ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । 'ਕਹਾਣੀ' ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ

ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀ ਹਨ । 'ਅਮਰ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਨਿਰੋਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਆਸਾ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਗਿਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ।

'ਆਰਸੀ', 'ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ', 'ਪੰਜ ਦਰਿਆ' ਤੇ 'ਚੇਤਨਾ' ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼-ਜਨਕ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਰਚਿਆ ਵਿੱਚ ਛਪ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਬਣੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਮਾਰਨੀ ਕੁਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ।

'ਸੇਖੋਂ' ਦੀ ਇਸ ਸਾਲ 'ਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ 'ਚਾਹ ਦਾ ਪਿਆਲਾ' 'ਕਹਾਣੀ' ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਚ ਛਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਤੇ ਨਿਭਾ ਨਿਰੋਲ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ 'ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਭੀ ਹੈ । ੧੯੬੧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰਾਂ 'ਚ ਛਪੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿਤਰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । '੨੭ ਜਨਵਰੀ' ਤੇ 'ਕਮੇਟੀ' ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਸੇਠੀ' ਆਪਣੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਨਵੇਕਲਾ ਅੰਦਾਜ਼ । ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਹੈ । 'ਸੇਠੀ' ਵਿਸ਼ਯ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਖੋਂ ਜੇ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ । ੧੯੬੧ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ 'ਚਿੜੀ ਦੇ ਬੋਟ' ਤੇ 'ਸਲਾਮ' ਉੱਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ।

ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 'ਫੁੱਲ' ਨਾਟਕ-ਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਭੀ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਚੋਂ ਫੁੱਟਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਫੁੱਲ' ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । 'ਜ਼ਹਿਰ' ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ

‘ਇੱਕ ਡਾਲੂ ਦੇ ਦੋ ਪੱਤੇ’, ‘ਧਰਤੀ ਦਾ ਲਾਲ’, ‘ਬੁੱਢਾ ਨਾਲਾ’ ਤੇ ‘ਖਿੜਨ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ’ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰਾਂ ‘ਚੋਂ ਛਪੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਖਬੀਰ, ਅਨੋਖੇ ਰਸ ‘ਤੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮਈ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਸੁਖਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਹਸਦਰਦੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ‘ਭੁੱਖਦਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੂਰਜ’ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ ਪਰ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ‘ਚੋਂ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਚਾਯਕ ਹਨ! ‘ਕੈਦ ਤੇ ਚਿੜੀ’ ‘ਇੱਕ ਤੁਫਾਨ, ਇੱਕ ਛੱਲ’, ‘ਵੇਣੀਆਂ...?’ ‘?’ ‘ਇੱਕ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਇੱਕ ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ’ ਤੇ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ’ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਉਜਲੀ ਤੇ ਉੱਨਤ ਕਲਾ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਚਨ ‘ਬਖਸ਼ੀ’ ਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਐਮ. ਏ. ਨੇ ਭੀ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ‘ਚੋਂ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕ ਪਹਲੋਂ ਦੋ ਦੋ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਲੋਚਨ ‘ਬਖਸ਼ੀ’ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਦੁਨੀਆ (ਅਪ੍ਰੈਲ, ੬੧) ‘ਚੋਂ ਛਪੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਡਾਂਗਾ ਸਿੰਘ’ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਡਾਂਗਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਕੋਸ਼ਣ ‘ਬਖਸ਼ੀ’ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਭੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਸ਼ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ‘ਸੰਧੂ’ ਦੀਆਂ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ‘ਚੋਂ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਚੋਂ ‘ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੇ ਮੋਤੀ’ (ਜਨ-ਸਾਹਿੱਤ ਨਵੰਬਰ) ਤੇ ‘ਘਰ ਜਾ ਆਪਣੇ (ਆਰਸੀ-ਸਤੰਬਰ) ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਨਿੱਖਰੇ-ਰੂਪ ‘ਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ!

ਰਾਜ ‘ਸ਼ਰਮਾ’ ਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ ‘ਆਂਦਰਾਂ ਦਾ ਸਾਕ’ ਤੇ ‘ਤੋੜਾਂ’ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਹਾਣੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ! ਉਸ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਉਸਦਾ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਨਿੱਖਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ‘ਹੁੰਏ ਦਾ ਬੱਦਲ’, ‘ਧੂੜ’ ਤੇ ‘ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ’ ਉਸਦੀਆਂ ਸਫਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਮੋਹਨ ‘ਭੰਡਾਰੀ’ ਭਾਵੇਂ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ‘ਤਾਇਆ ਮੰਗਲ’ ‘ਘੋਟਣਾ’ ‘ਇੱਕ ਖੜਕ’ ‘ਪਲਾਟ’ ਤੇ ‘ਹੋਰ ਸੱਭ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਹੈ’ ਆਦਿ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਦੀ ਚੰਗੀ ਸਮਝ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

‘ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ’ (ਤਰਲੋਕ ‘ਮਨਸੂਰ’) ‘ਕਾਂ ਨੋਟ ਲੈ ਗਿਆ’ (ਰਘੁਬੀਰ ਚੰਡ) ‘ਅੰਦਰਲੀ ਸਤਹ’ ਤੇ ‘ਕਾਲਾ ਬਘ, ਗੌਰਾ ਬਘ’ (ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ) ‘ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ’ (ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ‘ਭੋਗਲ’) ਅਸੀਂ ਨਿਮਾਣੇ ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ (ਮਹਿਰਮ ਯਾਰ) ‘ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ’ (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ‘ਖੰਨਵੀ’, ‘ਦਾਰੂਬੰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ (ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ‘ਨਾਜ਼’) ‘ਬਗ਼ਾਵਤ’ (ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ‘ਸ਼ਰਮਾਂ) ‘ਜੇਬ ਕੱਟੀ ਗਈ’ (ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ‘ਗਰੰਵਾਲ’) ‘ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ’ (ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ‘ਲੂਥਰਾ’) ‘ਟੁੱਕਰ ਖੋਸਣੀਏ ਤੇ ‘ਓਪਰੀ ਕਸਰ’ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ) ‘ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ’ (ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ‘ਉਬਰਾਏ’) ਤੇ ‘ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਤੋਬਾ’ (ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ‘ਕਾਹਲੋਂ’) ਆਦਿ, ੧੯੬੧ ‘ਚੋਂ ਛਪੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ‘ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ’, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ‘ਸਰਨਾ’ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ‘ਧੀਰ’ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ‘ਦਿਲਬਰ’ ਗੁਰਵੇਲ ‘ਪਨੂੰ’ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਲ ‘ਚੋਂ ਕਈ ਖਾਸ ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

ਇਸਤਰੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਾਰਾਂ ‘ਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦੀਆਂ ਇਸ ਸਾਲ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਹੁਣ ਉਹ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੇ ਉਪ-ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਬਚਾ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਛੁੰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ । ਉਹ ਇਸਤਰੀ-ਮਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

‘ਕੋਰੀ ਹਾਡੀ’, ‘ਛਮਕ ਛੱਲੋਂ’ ਤੇ ‘ਮੁਰਕੀ ਉਰਫ ਬੁਲਾਕੀ’ ਉਸ ਦੀ ਉੱਨਤ ਕਲਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ‘ਟਿਵਾਣਾ’ ਦਾ ਭਾਵ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ । ਹੁਣ ਉਹ ‘ਨਿੱਜ’ ਨਾਲੋਂ ‘ਪਰ’ ਵਲ ਝੁਕ ਰਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਹੁਣ ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ ਵਲੋਂ ਯਥਾਰਥ ਵਲ ਮੁੜ ਰਹੀ ਹੈ । ‘ਉਲਾਂਭਾ’, ‘ਤ੍ਰਿਹਾਇਆ ਦਰਿਆ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ।

ਐੱਨ ਕੌਰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਉਠ ਰਹੀ ਲੇਖਿਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ੧੯੬੧ ‘ਚ ਕਾਫੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਹੈ, ਪੀੜਾਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਹੈ । ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਰੀਝਾਂ, ਸਿੱਕਾਂ

ਧਰਾਂ, ਮੰਗਾਂ ਉਮੰਗਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ।

'ਪਿੱਪਲ ਰੋ ਰਹਿਆ ਸੀ', 'ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੜ੍ਹ', 'ਅੱਸੂ ਦੀ ਪੁੰਨਿਆ' ਤੇ ਸੰਸਮਰਣ' ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ।

ਮਨੋਹਰ ਕੌਰ 'ਅਰਪਨ' ਭਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕੇ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਰੇਡਿਓ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਈਆਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਕਹਾਣੀ-ਲੇਖਿਕਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । 'ਤਿੰਨ ਚਿੱਠੀਆਂ' ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਜੁਹਣਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸਾਲ 'ਚ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭੀ, ਉਸ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਖਰਵੇਂ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ।

ਉਰਮਲਾ ਆਨੰਦ, ਕੋਲਾਸ਼ ਦੀ 'ਪੁਰੀ' ਸੁਭ ਚਿੰਤ ਹਰਸ' ਸੁਰਜੀਤ ਪੁੰਨੂ, ਰੂਪ ਸਨਮ, ਹਰਜੀਤ ਤੇ ਬਲਜੀਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਸਾਲ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਤਰਾ 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

੧੯੬੧ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿੱਤ 'ਚ ਇੱਕ ਮਾਅਰਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਸਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਮਹੀਨੇ, ਜਨਵਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ 'ਆਰਸੀ' ਦਾ 'ਅਰਪਣ-ਅੰਕ' ਜਿਸ 'ਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਜੀ ਪਿਆਰ-ਭੇਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ।

ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਲੇਖਕ, 'ਦੁੱਗਲ', 'ਸਤਿਆਰਥੀ', 'ਸੁਖਬੀਰ', 'ਦੇਵਿਦਰ', ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ 'ਸਿੰਧੂ', ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ 'ਪੰਛੀ', ਰਘਬੀਰ 'ਢੰਡ', ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ 'ਵਿਰਦੀ', ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਖੰਨਵੀ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਐਸ. 'ਸੋਠੀ' ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪੁੰਨੂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਸਲੋਂ ਨਿੱਜ ਦੇ ਤੱਕ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਉੱਸਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਚੰਗੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । -

੧੯੬੧, ਟੈਗੋਰ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾ-ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਰਾਵੀਂਦ੍ਰ ਨਾਥ 'ਟੈਗੋਰ' ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ 'ਚੋਂ ਸ਼੍ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਂਟ

ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ-ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਂਤਕ-ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਛਪੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਭੀ, ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣੀਆਂ। ਇਉਂ ਉਸ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ; ੧੯੬੧ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਯ ਅਪਣਾਕੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਤਮਕ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚੋਂ ਢਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸ਼ੈਦਾਈ ਹਨ। ਤੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਪਾਰੇ ਮੈਰੇ' 'ਗੋਲ੍ਹਾਂ' 'ਬੋਰੀ' 'ਕਚੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ' 'ਡੇਲੀਆਂ' ਤੇ 'ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ ਆਦਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ

ਆਲੋਚਨਾ

ਦੇ

ਆਪ ਗਾਹਕ ਬਣੋ

ਤੇ

ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਨ ਲਈ ਪਰੋਹੋ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ

(ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ T.S. Eliot ਦੇ ਇਕ
ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਮੂਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ)

ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਕੁਛ ਐਸਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਖਿਮਾ-ਯਾਚਨਾ-ਸਹਿਤ ਮੈਂ ਪਹਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਕੁਛ ਮੁਰਾਦ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤਾਕਿ ਫਿਰ ਇਹ ਦਸ ਸਕਾਂ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ-ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕੀ ਕੁਛ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਕੁਛ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਮੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਜਦ ਉਹ ਆਪ ਭੀ ਕਵੀ ਹੋਣ—ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਆਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਦਾ-ਸਰਵਦਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਗਤ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਨਿਆਰਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪਹਲਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਖਿਰ ਭੂਤ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ (ਇੱਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ; ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ; ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ) ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕੀ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ

ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਸਮਸਤ ਸਫਲ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ (ਅਤੇ ਇਥੇ ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਸਮਸਤ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਹੈ) ਭੂਤ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਭੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਦ ਮੈਂ ਸਮਸਤ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਹਲੂ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ ਜਿਸ ਉਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਦੇ ਸੰਬੰਧ-ਸਾਪੇਕਸ਼ ਵਜੋਂ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਲਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਂ ਥਲੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਸਾਮਾਨਜ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਕੀ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ-ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਹਲੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਚਾਨਣਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਯ-ਪਰਕ ਵਿਚਾਰ-ਪਿੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਯਾਤਮਕ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੋਣ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅੰਸ਼ ਅਕਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲੀਨ ਧੁਨਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਛ ਐਸੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਐਸੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਭੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਲਿਸਮੀ ਉੱਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ (ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਵਿੱਚ) ਇਲਾਜ ਮੁਆਲਜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਲੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਦੂ ਟੋਟਕੇ ਅਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਨ ਭੂਤ ਉਤਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ-ਉਤਸਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਭੀ ਜਦ ਕੋਈ ਭਜਨ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਮਾਜਿਕ ਮੰਤਵ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ

ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਐਪਿਕ (ਮਹਾਕਾਵਿਆਤਮਕ) ਅਤੇ ਸਾਗਾ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਆਦਿਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਕੇ ਕੇਵਲ ਦਲਗਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ। ਲਿਪੀ-ਬੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਇੱਕ ਨਿਯਮਾਨੁਗ ਕਵਿਤਾ ਐਸੀ ਅਵੱਸ਼ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਮਾਨਵ-ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਦੀ ਸਮਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਧਿਕ ਉੱਨਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋਸ਼ਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸੀ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਆਦਰਸ਼ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ-ਰੀਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਮ ਚੋਂ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ-ਉਤਸਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹ ਕੇ ਨਿਯਮਿਤ ਸਾਰਵਜਨੀਨ ਉਤਸਵਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਦਾਰੀ (Pindaric) ਨਜ਼ਮਾਂ ਭੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਉਤਸਵਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਪਲੱਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਟਿਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਇੱਕ ਐਸਾ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਰਸ਼-ਪਰਿਪਕਵਤਾ ਨਿਸ਼ਪੰਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ।

ਆਧੁਨਿਕਤਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ-ਭੇਦ ਹੁਣ ਭੀ ਹਨ— ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਹ ਭਜਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁਛ ਅਰਥਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਏ। ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਦਾ ਇੱਕ ਅਰਥਪਰਕ ਪਹਲੂ ਤਾਂ ਸੂਚਨਾ-ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਹੈ; ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਤਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਮੁਰਾਦ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਉਪਰ ਵਿਆਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵਰਜਲ ਰਚਿਤ Georics ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੂਚਨਾ ਭੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਰਿੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸ ਡੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਮੌਸੀ ਉਪਯੋਗੀ ਪ੍ਰਸਤਕ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਭੀ ਮਨੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ-

ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਹ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ-ਯੁਕਤ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਯਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਰੂਮੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਤਿਸ਼-ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚ ਦੇਈਏ। ਐਸੀਆਂ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਸਾਮਾਨਜ ਸੂਚਨਾ-ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਗੱਦ ਨੇ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਲੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਭੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਨੈਤਿਕ ਕਵਿਤਾ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਕੇ ਰਹ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਤਵਾਦ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਹੱਦ ਤਕ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਅੰਗਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਗਠ-ਬੰਧਨ ਪੈਰੋਡੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਹਸਨ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਲ-ਲਗੀ ਅਤੇ ਪਰਿਹਾਸ ਠਠਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਡ੍ਰਾਈਡਨ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ੧੭-ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਸ ਪਖੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਨੁਪਕਾਤਮਕ ਸਾਧਨ ਭੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਗਲਪ-ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। The Hind and the Panther ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੰਤਵ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਚਿਆਰਤਾ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨੀ ਕਲੀਸਾ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਜੌਹਰ ਰੋਮਨ ਕਲੀਸਾ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ੧੯ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ੈਲੀ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਨਾਟਕੀਯ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਮੰਤਵ ਕੁਛ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਜ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਲਿਪੀ-ਬੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕਿਸੇ ਸੂਲਪ ਸੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਸੂਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਫ ਨਾਟਕੀਯ ਕਵਿਤਾ ਹੀ

ਐਸੀ ਰਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤਾਤਕਾਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਉਪਰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਤੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਸਮਝਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀਯ ਕਵਿਤਾ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਚੂੰਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕੀ ਹਨ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਯਪਰਕ-ਵਿਚਾਰ-ਪਿੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਵਿਸਤਾਰ-ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਰਤਵਜ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕੀਯ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੈ : ਸੂਚਨਾਤਮਕਤਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਯ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਨਿਤੀ-ਪਰਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦਨਸ਼ਨ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸੰਪ੍ਰਿਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕਾਰ-ਭੇਦਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਈਏ, ਪਰੰਤੂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਫਿਰ ਭੀ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸੁੰਦਰਤਾ-ਸਹਿਤ ਗੱਦ ਵਿੱਚ ਬਯਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਆਪੱਤੀ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਭੀ ਹੁਣੇ ਕਰ ਦਿਆਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੋਕ ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੰਦੇਹ-ਸਿਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ; ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਐਸੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਲੋਕ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਜਦ ਕਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ-ਬਿੰਬਾਂ

ਨੂੰ ਉਪੋਕ੍ਸ਼ਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕੁਛ ਲੋਕ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਵਿਚਾਰ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿ ਕੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਨਿਮਿਤਿ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਲ ਦੇ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਯ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਅਸੁੰਦਰ ਕਵਿਤਾ ਭੀ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਪਰਤੂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਸਾਮਾਨਜ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਉਪਰਾਂਤ ਭੀ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਸ ਸਮਸਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਭਰ ਭੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਰਹੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਨੇ ਆਵੇਸ਼-ਪ੍ਰਵਣ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ ਉਸ ਵਕਤ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਪ੍ਰਵਣਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। Lucretius ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਜ ਭੀ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਿਉਤਿਸ਼-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਯੁਗਲਤ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡ੍ਰਾਈਡਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ੧੭ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਗੜਿਆਂ, ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਅਸਾਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਐਸੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੂਤਕਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਅਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਭੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਬੇਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਗਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜੇ ਅਸਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸਠਾਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਪਹਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਈਏ—ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਆਦਰਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਦਾ-ਸਰਵਦਾ ਮੁਖ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਆਦਰਸ਼ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਿਸਵਾਸ-ਪੂਰਵਕ ਕਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਪੁਛਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਆਨੰਦ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ

ਆਨੰਦ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਸਦਾ-ਸਰਵਦਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਉੱਤਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਾਨੂੰ ਸੌਂਦਰਜ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਰ-ਸੂਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਮਾਨਜ ਸਮਸਿਆ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰਸਥ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਸਭ ਦੀ ਸਹਮਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਹਰ ਚੰਗਾ ਕਵੀ-ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ—ਅਸਾਨੂੰ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਛ ਹੋਰ ਭੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਆਨੰਦ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ । ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਉਦਾਕਰਣ ਨਾਨਾਵਿਧ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਪਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਸੁਵਿਗਿਆਤ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਗਿਆ-ਸਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਅਸਾਡੇ ਪਾਸ ਉਪਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਇੱਕ ਐਸਾ ਅਨੁਭਵ ਜੋ ਅਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਸ਼ਕਾਰ-ਵਿਸਤਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਾਡੀ ਅਭਿਗਿਆਤਾ ਨੂੰ ਪਰਿਮਾਰਜਨ-ਸੂਖਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਇੱਕ-ਪੱਖੀ ਲਾਭ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਇਕਹਰੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਸੁਭਾਵ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ । ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਭ ਆਨੰਦ ਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਾਂ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਸੀਂ ਉਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਭੀ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਅਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਸੁੰਕਾਰ ਤਾਂ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਬੈਠਾਂਗੇ ਜੋ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੌਮ ਦੇ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੋਵੇ ਜੋ ਇਸ ਦਾ

ਰਸਾਸ਼ਾਦਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਗ੍ਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਪੈ ਸਕੇ । ਇਸ ਬਾਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਭੀ ਪਵੇਗਾ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਮਾਣਦੇ : ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੋਮੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਭੀ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਇਹੀ ਮੇਰੇ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਤਾਤਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ।

ਅਸਾਡਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਆਰੀ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਹਤ੍ਵ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਮ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਹ ਬਾਤ ਦੁਰੁਸਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਚਿਤਰ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਲਾਹੁਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੇਕਸ਼ਾ-ਕ੍ਰਿਤ ਘਟ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਹ ਭੀ ਦੁਰੁਸਤ ਹੈ ਕਿ ਗੱਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਹਤ੍ਵ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ; ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਤ੍ਵ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਹ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਮਹਤ੍ਵ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਦ ਤਕ ਗਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ; ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਸੀਂ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਕੁਛ ਭੀ ਜਾਇਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਗੱਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਘਣਾ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ । ਵਿਭਿੰਨ ਕੋਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ; ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼੍ਰਾਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਈਏ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਦਗਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਹ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਦਗਾਰ

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਚਾਰ ਸਾਮਾਨਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣਾ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸੁਗਮਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਕਲਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਤਿਪਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖੋਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਧਯਤ - ਪੂਰਵਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨਾ ਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਨਪ੍ਰਲਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਯਮ ਦੁਆਰਾ —ਜੋ ਆਵੇਗਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਧਯਮ ਹੈ—ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲਗ ਪਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਹਣੇ ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮੰਤਵ ਨਵੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਵਿਚਾਰ ਅਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਆਵੇਗ ਜਾਂ ਉਦਗਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਬਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਉਣ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬ ਹਰਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਬਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਜੋਨਾਦਰ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਗੁਣ-ਲਾਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਪਥ ਤੇ ਅਗੇਰੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਅਸਭਯ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੁਚਿੰਤਨ, ਵਿਸਤਾਰ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ-ਸੋਸ਼ਣਵ ਵਜੋਂ ਅੰਤਰ ਰਖਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਵੇਗ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭੀ ਉਚੇਰਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਗਾਰ ਅਤੇ ਆਵੇਗ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸਾਰਵਜਨੀਨ ਸਾਮਾਨਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਤਿ-ਉੱਤਮਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ— ਐਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਸਮਸਤ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਢਾਂਚਾ, ਸੂਰ, ਲਯ, ਧ੍ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਉਸ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ

ਅਨਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੱਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਦਗਾਰ ਅਤੇ ਆਵੇਗ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕ ਸਾਰਤੱਤ੍ਵ ਜਾਂ ਆਧੇਯ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ-ਆਧੇਯ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਜੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਰੀ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਉਪਰ ਸਹਮਤ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਕੌਮ ਆਪਣੇ ਗੰਭੀਰਤਮ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਦੀ ਸਤਰਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਲਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਕੇਵਲ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਯ ਕਵਿਤਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਸਜਾਤੀਯ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਤੇ ਅਪਰਿਪਕਵ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਕਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਕਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਸਭਯਤਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਡੇ ਕਵੀ ਦੇ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਛ ਨਾ ਕੁਛ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਕਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਵੀ ਦਾ ਕਰਤਵਯ (ਕਵੀ ਦੀ ਹੇਸੀਅਤ ਵਜੋਂ) ਕੌਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਤਵਯ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖੇ, ਦੂਸਰੇ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਾਏ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਕੀ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਸਤਰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਵੇਗ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਪਹਲਾਂ ਮਹਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਚੇਤਨ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ;

ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕ ਸਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ - ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਕਵੀਆਂ—ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਨਿਆਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਸਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ। ਇਹੀ ਉਹ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪਾਗਲ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਵੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮਕਤ ਦੇ ਪਾਸ ਐਸੇ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਅਫੂਤੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ; ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਅਵਰੋਕਤ ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਅਤੇ ਆਵੇਗ ਦੇ ਨਵੀਨ ਸੁਭਾਵ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਭੀ ਸਾਂਝ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਿੱਧੀ-ਸੰਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਕੋਮ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਕੋਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਵੇਗ ਦੇ ਇਸ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਕਹਿਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲ-ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਆਪ ਭੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੁਣ ਅਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲੀਨ ਚੀਨੀਆਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੀ; ਬਲਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵੈਸੀ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਜੈਸੀ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਪੂਰਵ ਅਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੈਸੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜੈਸੀ ਅਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ-ਦਾਦਾ ਦੀ ਸੀ; ਬਲਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪ ਭੀ ਉਹੀ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਲਾਂ ਸੀ। ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਨੁਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆ-ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਉਪਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਰਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੈਸੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਿਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਤਾਂ ਐਸੇ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਤਨੇ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਯੂ. ਏ. ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਹ੍ਰਾਸ-ਉਨਮੁਖ ਹੋਣ ਲਗ ਪਛੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਪਕਰਸ਼-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸਬਲਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਵੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਅਸਾਡਾ ਲਈ ਅਤੀਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਭੀ ਓਪਰੀ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਜਾਪੇਗੀ। ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਉਸ ਅਨੁਬੰਧ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਨਾ ਰਖਾਂਗੇ ਅਤੀਤਕਾਲ ਦਾ ਅਸਾਡਾ ਸਾਹਿੱਤ ਭੀ ਅਸਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਉਹ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਜਨਬੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਗਿਆਤ ਕੌਮ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ। ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਅਸਾਡੀ ਜੀਵਨ-ਰੀਤੀ ਭੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਾਡਾ ਵਾਤਾਵਰਣ-ਪਰਿਪਾਰਸ਼ਵ ਨਾਨਾ-ਵਿਧ ਭੌਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਅਸਾਡੇ ਪਾਸ ਐਸੇ ਆਦਮੀ ਨਾ ਹੋਣ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਭਿਗਿਆਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਯੁਗਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਐਸੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅਸਾਡੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ-ਸਮਰਥਾ ਬਲਕਿ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਭੀ ਅਪਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਅਧਿਕ ਮਹਤੂ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵਧ ਹਨ ਜਾਂ ਘਟ। ਜੇ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੂਲਪ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਮੰਜੂਦ ਰਹਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਛ ਮੈਂ ਕਹਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦਾ ਮਹਤੂ ਉਸ ਦੇ

ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿ ਦਿਵੰਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਹਤੂ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਕਰ ਅਸਾਡੇ ਪਾਸ ਜਿਉਂਦੇ ਕਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਪਹਲੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਕਵੀ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਣਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ 'ਬਜ਼ਾਤੇ ਖੁਦ' ਸੰਦੇਹ-ਯੁਕਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਇੰਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਖਦਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਨਵੀਨ ਚੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕੁਛ ਦੇ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰਿਚਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਪਾਠਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਰਾਗੀ ਹੋਣ, ਜੋ ਸ੍ਰੁਤੰਤ੍ਰ ਰਾਇ ਭੀ ਰਖਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਅੱਗ ਭੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੂਤਨਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਤਮਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਜ਼ ਤੇ ਲਿਆਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਐਸੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਦਮ ਮਿਲਾਕੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਐਸੇ ਅਤਿ-ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੋਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਐਸਾ ਦੜ ਹੋਵੇ ਜੋ ਇੱਕ ਅੱਧ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ। ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਦੇ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਜੋ ਪਹਲਾਂ ਸਿਰਫ ਕੁਛ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਵਸ਼ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਯ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਸਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਖਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਵੀਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਹ ਕਿ ਜੀਵਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਹਥੀਂ ਹੀ ਦਿਵੰਗਤ ਲੇਖਕ ਜੀਵਨ-ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਸ਼ਚਾਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਨਤਮ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਐਸੇ

ਪਹਲੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਜੀਵਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਜੇ ਸਚ-ਮੁਚ ਕਿਸੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਸਿਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸ਼ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਂ ਉਸ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੋਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਉਪਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਸ਼ਚਾਤ ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਾਰੇ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰੀ ਕੰਮ ਉਪਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਰਸਾਸ੍ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ, ਅਸਰ ਪੈਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਰਗਾਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਐਸੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਫ ਨਿਰਮਲ ਗਗਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਚਿੜੀ ਜਾਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉੜਾਨ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਦ ਉਹ ਤੁਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰੰਤਰ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਭੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਿਥੇ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਦੇ ਸੰਕੋਤ ਨਾਲ ਦਸ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ ਤਾਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਭੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਵਕਤ ਤੁਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ ਜੇ ਰਾਸ਼ਟੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੀਵਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁਸਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਸਥ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਅੰਗ-ਭਾਗ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਅੰਗ-ਭਾਗ ਉਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੰਸਠਵ-ਉਤਕਰਸ਼

ਓਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ-
ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਅਸੀਂ ਬੋਲਦੇ
ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਾਡੇ ਕਵੀ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਨਾਨਾਵਿਧ ਅਤੇ
ਜਟਿਲ ਹੈ । ਇਹ ਭੀ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਦਰੁਸਤ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਸਠਵ
ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ
ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਕਵੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਜੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ
ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਬਣ-ਸੰਵਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ
ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ । ਜੇ ਉਹ ਹ੍ਰਾਸ-ਉਨਮੁਖ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ
ਸੁੰਦਰ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ
ਸੰਸਠਵ-ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਨਾ ਕੇਵਲ
ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਦੁਬਾਰਾ ਅਸਲੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆ
ਸਕਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਗਤੀ-ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ-ਪੱਲਵਣ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਜਟਿਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀ
ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਧਯਮ ਬਣਾ ਸਕਦੀ
ਹੈ; ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਸ਼ੀਲ ਮੰਤਵ-ਸਮੂਹ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ
ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ-ਮਾਧਯਮ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ-
ਵਿਆਪਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਟਿਲ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ
ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਰਹਸਯ-ਪੂਰਣ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ
ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੋਕ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਭਿਹਿਤ
ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਦਾ ਨਿਰਭਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ
ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸਠਾਨ ਉਪਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ : ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਸ
ਨੂੰ ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ
ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸਠਾਨ ਇਕ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਕੌਮ ਤੋਂ
ਅਲਗ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਯੁਰਪ

ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲਗ ਰਹ ਕੇ
 ਪੱਲਵਣ-ਪਰਿਵਰਧਨ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਤੀਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਐਸੀਆਂ
 ਉਤਮ ਸਭਯਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ
 ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਗ ਥਲਗ ਰਹ ਕੇ ਵਿਕਾਸ-
 ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੁਛ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ
 ਕਹ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਯਤਾਵਾਂ
 ਐਸੀਆਂ ਹੋਣ ਜੋ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਅਲਗ ਥਲਗ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣ
 ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਲਗ ਥਲਗ ਨਾ ਹੋਣ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ
 ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਮਿਸਰ ਦਾ ਆਭਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ
 ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ
 ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਵਿਧ ਸੁਭਾਵ-ਆਚਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ
 ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਸਾ ਹੀ ਹੈ
 ਜੈਸਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ
 ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ
 ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਲਪਿਤ ਰਹੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਹ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿਆ ਹੈ;
 ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣ ਤੇ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ
 ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ
 ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਬਾਧਯਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ
 ਚਲਦਾ। ਕਿਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁਸਥਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਰਹਸਯ ਹੋਰ
 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ
 ਅੰਦਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਥਕਤਾ ਇਕ ਖਤਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਣ ਏਕਤਾ ਭੀ ਖਤਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ
 ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਵਿਵਿਧਤਾ ਭੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਏਕਤਾ
 ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁਛ ਸੀਮਿਤ ਮੰਤਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-
 ਵਿਆਪੀ ਵਿਰਾਟ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ Esperants ਜਾਂ Basic
 English ਦਾ ਨਾਮ ਲੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ
 ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਭੀ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਸਮਸਤ ਸੰਸਾਰ
 ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮਾਧਯਮ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤ੍ਰਿਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
 ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨੀ ਬੇਢਬ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਐਸੀ
 ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਛ ਮੁਆਮਲਿਆਂ

ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਤਵ-ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਲਵੇਗੀ ਪਰ ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਦਾ ਪੂਰਣ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਕਵਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪੂਰਣ ਅਨੁਸਮਾਰਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇੱਕ ਕੌਮ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਕੌਮ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਝਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਰਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਹਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੂਸਰੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਯਮ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕਠੋਰ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

੦
੪
੯

ਪ੍ਰਸੰਗ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਆਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਕੌਮ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਕਹ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਣਵਾਲੇ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭੀ ਪਹਲੂ ਹੈ । ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਮਹਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗੱਦ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲ-ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ । ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਪਇਆ; ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਇਆ; ਤਦ ਕਿਤੇ ਜਾਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਿਆ । ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਮਹਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੁਰੂਹ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਐਸੇ ਵਾਕ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤਾਤਕਾਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਛੂਤਾ ਸੀ ਸਗੋਂ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਛ ਭੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂਨੂੰ ਇੱਕ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬਯਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਮੈਂ ਮਹਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਇਆ ਹਾਂ; ਅਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਕੇ ਉਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫਰੇਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝ ਲੀਤਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਐਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਗੈਰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਣਵਾਏ ਅਤੇ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦੇ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪਰੰਤੂ ਰਲਦੀ-ਮਿਲਦੀ ਸੰਜਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਯੂਰਪ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਇੱਕ ਐਸਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਲ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਪ੍ਰਤਿਆਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੀ ਖੋਜ-ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਕੇ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਤਨੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੈ) ਆਤਮਿਕ ਪਹਲੂ ਭੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਜਿੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸਦਾ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀ-ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਐਸੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਐਸੀ ਹੈ ਜਿਸੇ ਹਵਾ, ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਧਾਨ ਜਾਂ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅਹੀਨ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ।

ਹੁਣ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆਇ-ਸੰਗਤ
 ਹਾਂ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ
 ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਆਦਰਸ਼ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ ਕਵੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ 'ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ
 ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ
 ਗੱਲ ਯੂਰਪ ਦੀ ਹਰ ਕੌਮ ਲਈ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ
 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖੇ। ਮੈਂ ਨਾਰਵੀਜੀਅਨ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ
 ਇਹ ਕਹਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਰਵੀਜੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋ
 ਰਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਤਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਚੁਕੰਨਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ
 ਇਹ ਚੁਕੰਨਾਪਨ ਉਦਾਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ
 ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਰੋਗ ਦਾ ਲੱਛਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਾਂਗਾ ਜੋ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਸਤ
 ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਹ੍ਰਾਸ-ਅਪਕਰਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਦਾ
 ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਲੋਕ ਸਭਤਾ-ਪਰਕ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੀ
 ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਆਖਿਰਕਾਰ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ
 ਤੋਂ ਭੀ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਚ-ਮੁਚ ਘਟਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ
 ਵਿਚਾਰ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਪਕਰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਕਹਿਆ ਗਇਆ
 ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ-ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਹੈ।
 ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਰੋਗ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਸੰਬੰਧੀ
 ਕੁਛ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ
 ਅਸਾਡੇ ਵਡ-ਵਡੇਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਖਦੇ ਸਨ; ਬਲਕਿ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ
 ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਬਾਰੇ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ
 ਹੀ ਗਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਅਸਾਡੇ ਬਾਪ-ਦਾਦਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ
 ਸੀ। ਇਕ ਐਸਾ ਅਕੀਦਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠ ਗਇਆ ਹੈ ਇੱਕ
 ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ
 ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਧਾਰਮਿਕ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰ ਵਿਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ
 ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਯਮ ਦੁਆਰਾ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵੇਗਾਂ ਦੀ
 ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪ੍ਰਾਣਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਤ
 ਦੁਰਸਤ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰ ਦੌਰ
 ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਭਿੰਨ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਸਿੱਧਾਂਤ
 ਚਾਹੇ ਉਹੀ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਿਮੀ
 ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਬਾਤ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਮੌਤ ਹੈ। ਐਸੀ

ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਆਵੇਗ-
ਵਿਆਪਾਰ—ਉਹ ਆਵੇਗ-ਵਿਆਪਾਰ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਆਯੋਜ-ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ
ਰਖਦੇ ਹਨ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਲਾਭ ਜ਼ਰੂਰ
ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਏਕਤਾ-ਸੰਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁਗਮਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ
ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਛ ਲੋਕ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਮੁਲੇ ਲੇਖ ਭੇਜ ਕੇ
ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ
ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੋ

ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾਵਾਂ:—

੧. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	੨-੦੦
੨. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ	੧-੫੦
੩. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	੪-੩੭
੪. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹਮਦ	੪-੦੦
੫. ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ	੬-੮੦
੬. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ	੨-੦੦
੭. ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ	੨-੫੦
੮. ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ	੫-੮੦
੯. ਪਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤਥਾ ਮੁਖ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ	੪-੦੦
੧੦. ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ	੩-੭੫
੧੧. ਮੋਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ (ਬਾਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਲੜੀ)	੧-੦੦
੧੨. ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੁਜ	੬-੨੫
੧੩. ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ	੫-੦੦
੧੪. ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼	੬-੫੦
੧੫. ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ ਅਹਿਮਦਯਾਰ	੨-੫੦
੧੬. A Comparative Study in Hindi & Panjabi Phonology 25/-	

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ:—

ਸਕੱਤ੍ਰ,

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ,

੫੫੫ ਐਲ. ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਇਕ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਕੇ ਸਭ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਇਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ : 'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨ: ਪੈ: (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੭੫ ਨ: ਪੈ:) ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੁਪਏ) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੋਜ ਤੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵਿਊ।
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਰੇਕ ਲੇਖ ਦਾ ਮੁਨਾਸਬ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਭੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਲਾ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਦ-ਜੋੜ ਭੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਜੰਸੀ ਪਰਚੂਨ ਨਿਰਖ ਤੇ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਭੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।